

Matthias Alexander Castrén: Tscheremissica

Manuscripta Castreniana, Linguistica III.

Edited by Sirkka Saarinen. Finno-Ugrian Society, Helsinki, 2022. 135 p.

ISBN 978-952-7262-31-3

Matthias Alexander Castrén (finnesen: Matias Aleksanteri Castrén) az első finnugristák egyike volt. 1813-ban született Lappföldön, a Rovaniemihez közeli Tervolában. Korán elhunyt apjához hasonlóan ő is lelkésznek készült, de a helsinki (akkoriban még helsingforsi) egyetemen a rokon nyelvekkel kezdett foglalkozni, ami alapvetően meghatározta pályáját.

Számos kutatóutat tett. Először, 1838-ban Lappföldre utazott, ahol meséket gyűjtött, nyelvet tanult, majd Karjalába ment gyűjteni. 1841-ben Elias Lönnrottal, a Kalevala összeállítójával együtt Arhangelszkbe utazott, az oroszországi lappokhoz. Közben a pétervári Tudományos Akadémia megbízta a szibériai népek kutatásával, ezért elutazott az Észak-Urál keleti oldalán fekvő Obdorszkba, de mivel súlyosan megbetegedett, haza kellett térnie. 1845-ben új útra indult: Tobolszk, Szurgut, Jenyiszejszk, Turuhanszk, Dugyinka voltak útjának főbb állomásai. A terepen behatóan tanulmányozta az osztjákok, a szölkupok és az északi szamojédok nyelvét és kultúráját.

1847-ben dél felé vette az irányt, a Minuszinszk-medencében a déli szamojédokat kereste fel, akikről akkor még igen keveset tudtak. 1848-ban a Bajkál vidékén a burjátokat és a tunguzokat tanulmányozta, majd '49 elején egyre jobban elhatalmasodó tüdőbaja miatt visszatért Finnországba. 1851-ben nevezték ki a Helsinki Egyetemen a finn nyelv első professzorává. Nem sokáig töltötte be ezt a magas pozíciót, mert 1852 májusában, mindössze 39 évesen elhunyt.

Castrén a szamojéd nyelvek első kiemelkedő kutatója, az ő révén vált ismertté a finnugor és a szamojéd nyelvek rokonsága. Életműve nyelvtanok, utleírások, néprajzi és régészeti anyagok mellett húsz – a tudomány és a nagyközönség előtt addig javarészt ismeretlen – nyelv szótárát is magában foglalja, összességében közel harminc nyelvvel foglalkozott. Mindezek mellett ő fordította le elsőként svédre a Kalevalát.

1. A kötet angol nyelvű előszavában (*A general preface to the series*, 6–8) Juha Janhunen, a Helsinki Egyetem professzora méltatja Castrén tudományos

munkásságát, és tekinti át hagyatékának sorsát. Castrén hatalmas anyagot gyűjtött a terepmunkái során. Korai halála megakadályozta abban, hogy ezeket kiadja, ezért ez a feladat az utókorra hárult – és hárul a mai napig. Több eurázsiai nyelvről elsőként ő készített nyelvtani leírást, ill. gyűjtött szóanyagot. Ennek köszönhetően nemcsak az uráli, hanem az altaji és a paleoszibériai nyelvtudomány megalapítójának is tekintik. Janhunen hangsúlyozza azt is, hogy Castrén nemcsak a nyelvészetben alkotott maradandót, hanem az etnográfia, a folklór, a régészet, a történelem területén is, és őt tartják a nyelvészeti antropológia megteremtőjének is. Ázsiai őshazaelmélete ugyan nem állta ki az idők próbáját, módszertana, kérdésfelvetése azonban úttörő jelentőségű.

Castrénnek rövid élete során csak néhány munka kiadására volt lehetősége. Ezek közül két kötet balti finn nyelvészeti témákkal foglalkozott (*De affinitate declinationum in lingua Fennica, Esthonica et Lapponica*, 1839; *Om accentens inflytande i lappska språket*, 1844). Ugyancsak 1844-ben jelent meg latin nyelven a zürjén (*Elementa grammatices Syrjaenae*), rá egy évre a cseremiszi nyelvtana (*Elementa grammatices Tscheremissae*), 1849-ben pedig németül az osztjaki nyelvtana (*Versuch einer ostjakischen Sprachlehre*). A szamojéd nyelvtan kéziratát még el tudta készíteni, de ennek megjelentetése kollégájára, Anton Schiefnerre hárult, aki 1852 és 1861 között további öt könyvet adott ki Castrén terepmunkájáról, valamint előadásainak öt német nyelvű kötetét, emellett útleírásokat és leveleket is.

Juha Janhunen emlékeztet rá, hogy az 1883-ban létrejött Suomalais-Ugrilainen Seura [Finnugor Társaság] egyik fontos célkitűzése Castrén hagyatékának gondozása volt. A Társaság nagyon sokat tett Castrén örökségének ápolásáért, de a kéziratok teljes körű publikálása még nem ért a végére. A Seura megalapításának 110. évfordulóján, 1993-ben a munka új lendületet vett, ekkor körvonalazódott egy új sorozat terve (*Manuscripta Castreniana*), amelyben a nyelvi leírások kritikai kiadása mellett a néprajzi anyagok is helyet kapnak. Castrén hagyatékát 33 főlíaméretű kötetben őrzik a helsinki egyetemi könyvtárban.

Az új kiadványsorozat három részre oszlik: *Linguistica*, *Realia* és *Personalia*. A nyelvészeti szekcióban Castrén összes nyelvi anyagát (nyelvtanok, szólisták) tervezik megjelentetni. A *Realia* a nem-nyelvészeti anyagot öleli fel (néprajz, folklór, mitológia, régészet, történelem, földrajz). A *Personalia* részben levelei, útleírásai, életrajza és teljes bibliográfiája fog megjelenni. A sorozat nyelve a tudomány „lingua francája”, az angol.

2. Jelen kötet bevezetésének második egysége a *Birth of the Mari Grammar* [A mari nyelvtan születése] címet viseli, szerzője a kötet kiadásának saj-

tó alá rendezője, Sirkka Saarinen. Azt hiszem, ennek az anyagnak a gondozása nála jobb kezekbe nem is kerülhetett volna. A Turku Egyetem nemrég nyugalomba vonult professzorasszonya (ez persze csak a hivatalos státus, mert továbbra is rendkívül aktív) munkásságának részletes bemutatását – Arja Hamari, Jorma Luutonen, Ildikó Lehtinen és Valej Kel'makov tollából – és publikációinak 277 tételes jegyzékét a 60. születésnapjára készült kötetben¹ lehet olvasni. Itt csak a főbb cseremiszi tárgyú munkáit emelem ki. Munkássága kezdeti szakaszában számos folklóryanagot rendezett sajtó alá: *Tscheremissische Sätze gesammelt von Yrjö Wichmann* (Alho Alhoniemivel, 1978), *Timofej Jevsevjevs Folklore-Sammlungen aus dem Tscheremissischen I–IV*. (1983 Alhoniemivel; 1989, 1992, 1994). Doktori disszertációja (*Marilaisen arvoituksen kielioppi [A mari találós kérdés nyelvtana]*, 1991) szintén cseremiszi témájú volt. Saarinen volt a vezetője a Turku Egyetemen az 1990-es évek elejétől működő Volga-vidéki nyelvek kutatócsoportnak, amelyben a mordvin, a cseremiszi és a votják mellett a csuvas, a tatár és a baskír nyelvvel is foglalkoztak. Számos szótárt is megjelentettek. Fontos munkája még a *Tscheremissisches Wörterbuch* (Arto Moisióval, 2008).

Visszatérve a Castrén-kötet előszavához, Saarinen hangsúlyozza, hogy Castrén célja az uráli nyelvek rokonságának bizonyítása volt, ehhez elengedhetetlenül szükségesnek látta a nyelvtani leírásokat. A cseremiszi nyelvtant 1844 őszén kezdte írni Helsinkiben, amikor két gyűjtőútja között gyógyulófélben volt. Fő forrása a Pucek-Grigorovics érseknek tulajdonított *Сочинения принадлежащая къ грамматикъ черемискаго языка [A cseremiszi nyelv grammatikájával kapcsolatos írások]* (Szentpétervár, 1775) és az akkor frissenek számító *Черемисская грамматика [Cseremiszi nyelvtan]* Andrej Al'binszkijtől (Kazany, 1837). A *Сочинения* a mezei, Al'binszkij nyelvtana a hegyi cseremiszi dialektus jegyeit viseli magán. Mindkét grammatika az orosz mintát követi. Ezeken kívül hozzájutott néhány vallási szöveghez, amelyeket munkája szempontjából „teljesen értékteleneknek” minősített. A nyelvtanok értelmezésében, a nyelv elsajátításban egy Helsinkiben szolgáló, csak az anyanyelvén beszélő kozmogyemjanszki cseremiszi katona volt a segítségére.

¹ Inaba, Nobufumi – Luutonen, Jorma – Hamari, Arja – Ahola, Elina (toim.): *Juuret marin murteissa, latvus yltää Uraliin. Juhlakirja Sirkka Saarisen 60-vuotispäiväksi 21. 12. 2014*. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 270. Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 2014. A kötetről ld. az ismertetésemet a FUD 22. számában (344–353). – Születésnapja alkalmából tanszéki évkönyvünk is köszöntötte őt Esa-Jussi Salminen írásával (FUD 21 [2014]: 281–284).

Castrén 1845 februárjának végén indult a nagy szibériai útjára Johan Reinhold Bergstadi² társaságában. Moszkván, Vlagyimiron és Nyizsnyij Novgorodon át április 10-én értek Kazanyba. Az első cseremiszekkel útközben Kozmogyemjanszkban és Csebokszariban találkoztak. Saarinen előszavából megtudhatjuk, hogy Anders Johan Sjögrennek április 12-én írt levelében Castrén arról panaszkodott, hogy Kazanyban alig talál cseremis anyanyelvűt. Egy bizonyos Karl Fuchs nevű államtanácsos meghívta a Kazanytól 72 versztányira található birtokára, de ezzel a lehetőséggel Castrén az utazás nehézségei és betegsége miatt nem élt. Végül talált egy fiatal adatközlőt, akivel jól tudott együtt dolgozni. A munkálatokkal nagyon gyorsan haladtak, már május 8-án arról értesítette Sjögrent, hogy a kéziratot elküldte Helsinkibe. Lönnrotot kérte fel, hogy gondoskodjon a könyv kiadásáról.

3. Castrén nyelvtana (*Elementa Grammatices Tscheremissæ*. J. Karsten nyomdája, Kuopio, 1845) a következőképpen épül fel: Előszó (I–IX), I. Fonetika (1–7), II. Hangsúly és kvantitás (8–9), III. Névszók (10–34), IV. Igék (34–53), V. Névutók (54–55), VI. Adverbiumok (56–57), VII. Kötőszók (58), VIII. Indulatszók (59), IX. Szótár (61–75).

A nagyon szép külsejű kötet a laptükröket, az oldaltörést hűen megőrizve adja közre a latin nyelvű grammatika angol fordítását, Sirkka Saarinen lapszéli, ugyancsak angol nyelvű jegyzeteivel (a kötet angol szerkesztője és a két előszó fordítója Jack Rueter volt).

Castrén munkája elején a cseremis nyelv rokonságáról szól. A neves dán nyelvész, Rasmus Rask a finnugor nyelveket három részre osztotta: finn, ugor és bjarma (mai terminussal: permi) csoportra. Nála a cseremis, mordvin, finn, lapp és észti a finn ág nyelvei (tehát ezek a finn-volgai nyelvek). Castrén azonban úgy véli, hogy a cseremis a mordvinnal és a csuvással alkot egy családot (a csuvast egészen 1857-ig a finnugor nyelvek közé sorolták). Castrén képzettségére jellemző, hogy ő már képes elkülöníteni a jövevényszavakat: „a finn család a germántól, a bjarma a szlávtól, az ugor a tatártól kölcsönzött”, írja.

Mindezek után leírja, milyen források alapján dolgozott (a két adatközlő, a Helsinkiben állomásozó cseremis katona és a kozmogyemnajszki férfi)

² Bergstadi (1820–1850) útjuk során elsősorban az osztjakokat tanulmányozta, közben latinra fordította Castrén osztják nyelvtanát. 1847-ben, Finnországba visszatérve megjelentette úti élményeit *Matkamüistelmia itämaisilta mailta* [Úti emlékek a keleti országokból] címmel. Az út során szerzett betegségek megviselték a szervezetét, nagyon fiatalon hunyt el.

mellett felsorolja a nyomtatott forrásokat, melyek közül csak a korábban említett két nyelvtan volt hasznára.

Castrén nem volt megelégedve a művével. Az előszó végén ezt írja: „A felvetett pontokból kellően világos, hogy könyvem, amely csak az elemi nyelvtannal foglalkozik, ebből a szempontból is sántít. Nem volt lehetőségem alaposabban tanulmányozni a kérdést. Ha minden a kívánságom szerint alakul, a cseremiszi elemi nyelvtanát másodszer már behatóbban mutatom be.” A felvetett pontok, a hiányosságok elsősorban fonetikai kérdések (a redukált hangok státusa, az *a ~ o* nyelvjárási váltakozás, a palatoveláris illeszkedés, a szóvégi palatalizáció, a hangsúlyviszonyok), valamint a névszóragozás és a szóképzés jelenségei.

A hangtani fejezetben előbb a magánhangzókat tekinti át. Nyolc magánhangzót vesz fel: *a, e, i, o, u, y* [= *ü*], *ä, ö*, valamint a redukáltat, amely csak rövid, hangsúlytalan szótagokban fordul elő. Saarinen lapszéli jegyzetében áttekinti, hogy a különböző korokban hogyan jegyezték le a redukált(ak)at. Castrén bizonyos mértékig megértette ezeknek a magánhangzóknak a minőségét, de nem tudta őket jól jelölni, helyettük teljes magánhangzókat használt. A kritikai kiadásban Saarinen jelöli a redukáltakat. A mássalhangzóállomány: *b, d, g, f, j, k, l, m, n, p, r, s, z, c, s' [= š], z' [= ž], c' [= č], t, ç*. Amikor a *b, d, g* hangok két magánhangzó között fordulnak elő, írja Castrén, spiránsként ejtik, így a *b* hasonlít a *v*-re, míg a *d* és a *g* frikatívákká válnak, mint a lappban és más ismert nyelvekben. – A fejezet végén Castrén a magán- és mássalhangzó-alternációkat tekinti át.

A névszók bemutatása elején Castrén megjegyzi, hogy a cseremiszi – hasonlóan a rokon nyelvekhez – nincsenek nyelvtani nemek és nincs duális. Az esetrendszer némiképp eltér a finnétől. A következő eseteket veszi fel (36–41): nominativus (\emptyset), genitivus (\emptyset , *-n*), accusativus (*-m*), dativus (*-lan, -län*), illativus (*-škə, škä, -š*, határozószóiban és névutókban *-kə, -kä, -k*), inessivus (*-štə, štä*), ablativus/elativus (*-kăc, -găc*), superlativus (*-kadč, -gadč*), caritivus (*-te, -de*), instructivus (*-ton, -don*). A finn allativus/adessivus/ablativus eseteknek megfelelő helyviszonyokat névutókkal fejezik ki. – A többes szám jele *-velä (-vlä)*.

Castrén nyelvtörténeti megállapításokat is tesz. Az illativus eredeti alakja, írja, az *š* volt, amely a karjalaiban a *h*-nak felel meg. A *-kə, -kä, -k* elemet a *-ke* partikulából eredezteti, és összekapcsolja az észti *-ga* és a lapp *-guim* szuffixumokkal. Az inessivus megfelel a fi. *-ssa, -ssä*, lp. *-st, é. -s* ragoknak. Az elativus *c* elemét a fi. *-sta, -stä*, lp., é. *-st, zrzj. -s* elativusnak felelteti meg.

A mai (hegyi) cseremiszi grammatikák (Alhoniemi, Vikström – Zorina) tíz esetet vesznek fel: nominativus, genitivus, accusativus, dativus, illativus, in-

essivus, caritivus (ezek megvannak Castrénnál is), valamint lativus (-eš), comparativus (-la, -lä), comitativus (-ge, -ke). (Bereczki 1990-es chrestomathiájában felveszi az ablativus és az approximativus eseteket is.)

Feltétlenül elismerésre méltó, hogy Castrén az etimológia csúszós talajára merészkedett, de megállapításai még nem mindenütt helytállóak. Ezeket Sirkka Saarinen lapszéli jegyzeteiben pontosítja: az illativus š ragja FV eredetű (*-s); a -k elem a PFU lativusra megy vissza; az észt -ga a *kanssa* '-val/-vel' rövidült formája, a *guim* a *guoibmi* 'társ' szóból grammatikalizálódott. Az inessivus (-štā, -štā), ragja valóban összekapcsolható a finn *ssa*-val (< *-sna), de az északi lapp -st az ősi elativusra (*-stA) megy vissza, a két irányjelölés összekeveredett. A *kāc* névutó, de az egyes korai nyelvtanokban a hangsúly hiánya miatt esetvégződésként szerepel, a *körgā* 'vminek a belseje' szóból ered. A -gač elemet ma névutónak tartják, nem illeszkedik.

A továbbiakban Castrén röviden szól a melléknevekről, felsorolja a számneveket (tő- és sorszámneveket, a kollektív, multiplikatív, iteratív és törtszámneveket is), majd rátér a névmásokra.

Először a személyes névmások (*mānj, tāj, tādā, mā/māvā, tā/tāvā, nānā/nānāvā*) ragozási táblázatait adja közre. (Mai alakok Bereczki alapján: hegyi *māj, tāj, tuđo, me, te, nuno*; mezei *māh, tāj, tādā, mā, tā, nānā*.) Ezt a mutató (*sedā* 'az', *tidā* 'ez') és a kérdő (*kū* 'ki', *ma* 'mi') névmások követik.

A 4. fejezet az igékkel foglalkozik. Megállapítja, hogy a cseremiszből két igenem (állító és tagadó), hat mód (indicativus, optativus, imperativus, infinitivus, gerundium, participium), két idő (praesens és praeteritum), két szám és három személy van. A passzívum nem létezik, a conjunctivust partikulák fejezik ki, a jövő időt a *liām* segédide + jelen idő alkotja. Castrén az alábbi ragozat veszi fel indicativus presensben: Sg1 (1. konjugáció) -am, -ām; (2. konj.) -em; Sg2 -at, -āt; -et; Sg3 -eš; -a, -ā; Pl1 -āna, -ānā; -enā; Pl2 -āda, -ādā; -edā; Pl3 -at, -āt, -t; -at, -āt. Castrén minden mód/idő paradigmáját közreadja, akárcsak a két szabálytalan igéét: *alam, alat, aleš,alna, alda, alet* 'vagyok...', *liām, liāt, lieš, linā, lidā, lit* 'leszek...'. A tagadó ragozás segédigéi: *am, at, ak, ana, ada, ak*. A fejezet végén Castrén néhány igeképzőt is felsorol, pl. a -lam, -lām deminutív, vagy a -kalem, -kālem frekventatív képzőt.

Az ötödik fejezetben Castrén közreadja a legfőbb névutókat, a hatodikban a határozószókat, a hetedikben a kötőszókat, a nyolcadikban pedig felsorol néhány indulatszót.

4. Ezt követi a szótári rész. Ennek előszavában a szerkesztő, Sirkka Saarinen részletes instrukciókat ad a szójegyzék használatához. A címszavak írásmódja hűen követi Castrén latin betűs lejegyzését, mögötte szögletes zárójelben a mai, cirill betűs alak áll (alapelv: a szerkesztő csak szögletes zárójeleket

használ, Castrén eredetijében pedig kerek zárójelek szerepelnek). A cseremisiz szó Castrén által közölt latin nyelvű megfelelőjét Saarinen átfordította angolra (ha lényeges eltérés mutatkozik, megadja a tényleges mai jelentést). Castrén számos szóhoz fűzött etimológiai minősítést: rokon nyelvi szavak esetében megadja a finn megfelelőt, ill. jelzi, ha jövevényelemről van szó. A törökségi nyelvek csuvas és tatár kölcsönszavaira Castrén szinte minden esetben a „Tat.” minősítést használta, bár ezek többsége csuvas eredetű (de ez annak fényében teljesen érthető, hogy Castrén idejében a csuvaszt a finnugor nyelvekkel rokonították, így azt nem is tekinthették donornyelvnek).

Saarinen pontosítja az eredetre vonatkozó információkat. Az általa használt jelölések: [#] (nincs etimológiai megfelelés); [=] (megbízható etimológia); [?] (bizonytalan összevetés). A szócikkben ezt követi az etimológiai irodalom megadása, elsősorban az UEW, SSA, Bereczki Gábor etimológiai szótára, Räsänen monográfiái, Joki, Fedotov, Iszanbajev, Szavatkova idevágó munkái. Saarinen a rokon nyelvi adatokat nem adja meg, csak U, FU, FV, stb. minősítést közöl. A szócikk legvégén a mai mezei (keleti) irodalmi nyelvi, cirill betűs forma áll. Az igék fordításait többnyire egyes szám első személyben adja meg. – A szójegyzékben összesen 711 címszó szerepel.

Álljon itt ízelítőül három szócikk:

kit (*kiit*) [кид] 'hand'; [7] Ko. *ki*, [=] Saa. *gietta*, [=] Fi. *käsi*; [= FU] UEW 140, GB 65, SSA1 479. [= кид]

käčem [кӱчӱм] 'I ask', dem. *käčäläm* [кӱчӱлӱм] 'I search'; [≠] Fi. *kysyn*, *kyselen*; [= VU] UEW 145, GB 54. [кӱчӱм]

oksa [окса] 'money'; [≠] Tat.; [< Chuv.] R1 159. [окса]

Castrén rövid idő alatt, mindössze két adatközlő és két forrásmű segítségével készítette el a maga korában magas színvonalú, hiánypótló munkáját egy akkor még igen kevésbé kutatott nyelvről. A Finnugor Társaság szerencsére ma is fontos feladatának tekinti M. A. Castrén életművének kiadását, és a cseremisiz grammatika gondozására a legmegfelelőbb tudóst kérte fel. Sirkka Saarinen munkájának eredménye egy igen tetszetős külalakú, nagy filológiai igényességgel szerkesztett kiadvány lett.

MATICSÁK SÁNDOR

DOI: 10.52401/fud/2023/22